

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐՅԱՆ

(Առաջնորդական փոխանորդ
Արարատյան քեմի)

ԾԱՆԿԱՐԱՐ ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ասնիններորդ դարի Ս. Էջմիածնի զարգացած և բազմաբնույթ միաբանների շարքում իր պատվավոր տեղն է գրավում ծաղկաբար Սահակ եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը: Նա հայտնի է եղել որպես նկարիչ, ծաղկող, նրան անվանել են Մաղկարար:

Հայկական ՍՍՄՊ Պետական մատենադարանի «Բանբեր»-ում (1956 թ., № 3, էջ 131—139) քիմիագետ Տ. Ղազանչյանը գրել է Մաղկարարի մասին հետևյալը. «Հայաստանում քիմիայի զարգացման պատմությունն ուսումնասիրելու ժամանակ մեր ուշադրությունը գրավեցին Մատենադարանում պահվող երկու ձեռագիր (№ № 6247 և 9029), որոնք պատկանում են Սահակ Մաղկարար Տեր-Գրիգորյանի գրչին:

Այս ձեռագրերը լրացնում են այն պատկերացումը, որ մենք ունենք 19-րդ դարի կեսերին քիմիական տնայնագործության և տեխնո-քիմիական գիտելիքների աստիճանի մասին Նրեանի նահանգում¹:

Տ. Ղազանչյանը իր հոդվածում մանրամասնորեն խոսում է Մաղկարարի գործունեության մասին քիմիայի բնագավառում:

Իր հոդվածում Ղազանչյանը խոսելով Հայաստանի ԺԺ դարի փոքրիկ գործարանների և տնայնագործական արհեստանոցների

կաշվի գործարանների, ոսկերչանոցների, կլայեկչանոցների, ներկատների մասին, օգտագործում է Մաղկարարի հիշված ձեռագիրը և եղրակացնում. «Թեպետև Մատենադարանում պահվող այդ ձեռագրերը պատկանում են Մաղկարարի գրչին, բայց նրանց մեջ հավաքված «խրատները» մեկի հեղինակություն չեն, այլ արհեստավորական փորձի ամփոփումներ, որոնք անցել են սերնդից սերունդ և իրենց ուժը պահել են նաև 19-րդ դարում»²:

Հայ մեծ գրող Միքայել Նալբանդյանը շատ կարևոր նշանակություն էր տալիս Սահակ եպիսկոպոսի գիտելիքներին, հատկապես որդան կարմրի հավաքման և ներկի պատրաստության գործում: Նալբանդյանը 1863 թվականի մայիսի 1-ին իր Ղազարոս եղբորը գրած նամակում Սահակ Մաղկարարի մասին գրում է. «...Անանիայի ուշադրությունն եմ դարձնում «coccinelle» ընտանիքին պատկանող որդերի պատմության ուսումնասիրության վրա, թեև, որքան մեղ հայտնի է, այդ որդերը գտնվում են «կակտուս» ընտանիքին պատկանող բույսերի վրա. այնուամենայնիվ, նա (որդան կարմիրը) գտնվում և աճում է Հայաստանում, Արաքսի հովտում: Առաջին օանդամ նրանց հայտնաբերել է 20-կամ 25 տարի առաջ ծաղկաբար, եպիսկոպոս

¹ «Բանբեր Մատենադարանի», 1956 թ., № 3, էջ 131:

² Նույն տեղում, էջ 131—132:

Սահակը, որի համար և ռուս կառավարության կողմից արժանացավ ցմահ կենսաթոշակի: Այս եպիսկոպոսը մեռավ 50-ական թվականներին և նրա հետ գերեզման իջավ թվականներին և նրա հետ գերեզման իջավ (ներկ) պատրաստելու եղանակը: Մինչդեռ, եթե այս վերին աստիճանի թանկարժեք որդերի պատմությունն ու կյանքը լավ ուսումնասիրենք, նաև նրանց աճեցնելու եղանակը, ապա կարելի է Արարատյան դաշտի հայ շինականների բարբառով մի փոքրիկ բրոշյուր հրատարակել և սովորեցնել նրանց, թե ինչպես պետք է աճեցնել և ժողովել որդան կարմիրը — իսկ դա կարևոր բան է այնտեղի աղքատ շինականների համար: Էջմիածնում տակավին կան մի քանի մարդիկ, որոնցից կարելի է իմանալ, թե ինչ տեսակ բույսերի վրա է գտել հանգուցյալը (այդ միջատները), իսկ եթե այդ մարդիկ չկան, կարելի է նրանք (միջատները) որոնել ու գտնել, չէ՞ որ՝ եթե նրանք ապրել են այնտեղ մինչև հիշյալ եպիսկոպոսը, ապա, անպայման, այժմ էլ ապրում են: Բայց առաջին գործն է՝ լավ ուսումնասիրել այս խնդիրը...»³:

Քիմիագետ Ղազանչյանը հիշատակում է Նալբանդյանի կարծիքը Սահակ Մաղկարարի մասին և այնուհետև ավելացնում է շատ իրավացիորեն. «Միթայել Նալբանդյանի այս գնահատականը Սահակ Մաղկարարի գիտելիքների մասին ցույց է տալիս, որ մենք Սահակի տեսությունը պետք է դիտենք որպես իր ժամանակի համար ակտուալ պրակտիկ գիտելիքների ժողովածուներ...»:

Եթե Մ. Նալբանդյանին հայտնի լիներ Մաղկարարի վերոհիշյալ տեսությունից գոյությունը, ապա կարելի է ենթադրել, թե Նալբանդյանը կառաջարկեր, լեզվական խմբագրումից հետո, հրատարակել և Արարատյան դաշտի հայ շինականների մեջ տարածել հենց Սահակի տեսությունը. մանավանդ որ Սահակի տեսությունը բացի որդան կարմրից ներկ պատրաստելու խրատներից, իրենց մեջ պարունակում են ուրիշ շատ արհեստներին վերաբերող խրատներ ու գիտելիքներ»⁴:

Մատենադարանում, բացի վերոհիշյալ երկու ձեռագրերից (№ № 6247 և 9020), կան նաև երկու այլ ձեռագրեր, որոնք նմանապես պատկանում են Մաղկարարի գրչին, 6246 և 6243 համարների տակ:

№ 6243 ձեռագիրը պարունակում է մանրանկարչության սեպագրություններ, մեծ մասը ասեղնագործության համար արված նմուշներ, որոնք գրավել են մանրանկարչության մե և ասեղնագործության մե զբաղվող մասնագետների ուշադրությունը:

³ Միթայել Նալբանդյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատ. 4-րդ, Երևան, 1949 թ., էջ 215:

⁴ «Բանբեր Մատենադարանի», 1956 թ., № 3, էջ 132:

ՄԱԳԿԱՐԱՐ ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Իսկ № 6246-ի տակ գրանցված ձեռագիրը պարունակում է 321 նկարներ, որոնց մասին առանձին-առանձին բացատրություն է տվել Մաղկարարը: Կան նաև ծաղրանկարներ ժամանակի արտառոց երևույթների, ինչպես աշխարհականների և հոգևորականության վերաբերյալ:

Սահակ եպիսկոպոսի մյուս աշխատությունն է Մատենադարանի № 9029 փոքրիկ ձեռագիրը: Այս ձեռագրի մասին պրոֆ. դոկտ. Ե. Տեր-Մինասյանը գրում է հետևյալը. «№ 9029 փոքրիկ ձեռագիրը պարունակում է մի շարք խրատներ, ավելի ճիշտ՝ ռեցեպտներ վարաղ անելու, ոսկեջուր պատրաստելու, գրքի կող վարաղելու, քիչ ոսկով շատ ոսկեջուր անելու, արծաթաջուր պատրաստելու, արծաթաջրելու մասին և այլն: Վերջում խրատներ, թե ինչպես պետք է պատրաստել զանազան ներկեր: Գրքույկը գրել է երևանցի ծաղկազարդ Իսահակ եպիսկոպոս մահտեսի Տեր-Գրիգորյանը իր հոր տանը Երևանում, 1840 թվականի օգոստոսի 28-ին: Գրքի մեջ տեղում հեղինակը պատմում է իր ժամանակի անցքերի մասին, ինչպես իրեն հանձնարարվել է «որդան կարմիր» հավաքել, որ նա կատարել է, ինչպես պետությունը նրան տարեկան երկու հարյուր ռուբլի ռոճիկ է նշանակել և այլն»⁵:

⁵ «Էջմիածին». ամսագիր, 1958 թ., № 6, էջ 54:

Մատենադարանի № 6247 ձեռագիրը, որը կրում է «Բազմավէպ» խորագիրը, ինքնակենսագրական բազմաթիվ նյութեր է պարունակում իր մեջ: Մաղկարար Սահակ եպիսկոպոսը ձեռագիրն սկսում է հետևյալ խոսքերով. «Տետրս այս ծանուցանէ ձեզ որպիսութիւն իմմէ, թէ որպիսի եղանակաւ եմ յառաջ եկեալ յորովայնէ մօր իմոյ, և թէ յորում ժամանակի եմ եկեալ յԱթոռս այս՝ միաբան, և թէ յորում ժամանակի եմ ելեալ ի դպրանատանէն...» (էջ 1):

Համաձայն վերոհիշյալ ձեռագրի տվյալների, Սահակ, Իսահակ կամ Սհակ եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը ծնվել է 1780 թվականին Երևանում, մահտեսի Տ. Գրիգոր քահանայի ընտանիքում: 17 տարեկան հասակում նա տարվել է Ս. Էջմիածին ուսանելու: Նրա հայրը՝ մահտեսի Տ. Գրիգոր քահանան, ուխտում է իր որդուն նվիրել Մայր Աթոռին, ինչպես նաև Ս. Գեղարզին սպասավորութիւն: Ղուկաս կաթողիկոսի օրով, 1797 թվականի հոկտեմբերին, բերում են նրան Ս. Էջմիածին, որտեղ մնում է և ծառայում նա 61 երկար տարիներ, մինչև իր մահը՝ 1858 թվականը:

Սահակ եպիսկոպոսը իր «Բազմավէպ» աշխատության մեջ նկարագրում է իր կես դարյան կյանքը Ս. Էջմիածնում: Զեռագիրը արժեքավոր է Մայր Աթոռի ժամանակակից պատմության համար և արժանի հրատարակության:

Սահակ եպիսկոպոսի նկարագրությունից երևում է, որ իր ժամանակի Ս. Էջմիածնի վանական ժառանգավորաց դպրոցը այնքան էլ նախանձելի դրութիւն մեջ չէր, ըստ ուսման մակարդակի: Ահա այս հանգամանքը ստիպում է Դավիթ կաթողիկոսին՝ ապագա Մաղկարարին հանձնելու, որպես ուշիմ աշակերտի, վաղարշապատցի ոսկերիչ և ծաղկարար Տ. Հովհան քահանային, «արհեստ և գրագրութիւն սովորելու», «իսկ ՌՄՄ (1801) թվին հոկտեմբեր ամսոյն, եհան զիս լուսաւորեալ հոգի Դաւիթ հայրն, որ էր անբախտ կաթողիկոսն, Աստուած ողորմի իւր սուրբ հոգւոյն, որ ետ նմա, ի վարժատանէն, և յանձնեաց զիս վաղարշապատեցի ոսկերիչ և ծաղկանկար և քաջ գրագէտ Տէր Յօհանին աշակերտ յաղագս ուսուցանելոյ զայս ծաղկարարութեանս արհեստ և գրականութիւն» (էջ 1բ):

Դավիթ կաթողիկոսի օրով վանական ժառանգավորաց վարժարանը համարյա կազմալուծվել էր և աշակերտները ուսանելու փոխարեն մոմ էին պատրաստում և այլ աշխատանքներ կատարում վանքում: Մաղկարարը Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց

վարժարանի ուսանողական կյանքի մասին պատմում է հետևյալը. «...Դարձեալ երթամք վարժատանէն պատմեմք ձեզ մեծամեծսն, զոր անցեալ է ընդ գլխով իմով զանազան պատահմունք, որ երբեմն երբեմն անօգնական և անտէրունջ մնալոյս՝ պատահեալ են, որոց առաջինն են՝ կոշնակէն զանազան, թէ սառոյց կրելն, թէ արքատ ժողովելն՝ և թէ՛ այլ և այլ տեսակէն. և ով որ որ հինքն են գիտեն զամենայն արարողութիւն կոշնակաց. դաս առնուլ ո՛չ գոյր, իբրև զմշակքս հացափոր՝ ծառայէինք մինչև ցերեկոյ...» (էջ 6):

Այնուհետև իր «Բազմավէպ»-ում նա խոսում է նաև վարժարանի սննդի մասին. «Եւ ի նմին վարժատան ինչ ո՛չ ունէաք, այն ձէթն որ վառելու էին տալիս, փռնատան կրակովն փուսփուս անելով, միւսջ էի շինում ուտում: Յաւուր միում ճրագի վրայ եփեցինք, որ ձեռքերնեքս այրուում էր, վեր էինք դնում: Այսպիսի դառն՝ նեղութեամբ օր անցուցինք անդ: Ի ձմեռային ժամանակին սիրտս դահին մեղր ուզեց՝ մին փարայի քուսպ առի, 3 փարայի զօշապ, ջրով քուսպս տրորեցի և զօշապն խառնեցի եփեցի, որքան կերի, մնացածն զղալն մին փարայի ծախեցի, շորս փարէս հանեցի, և մնացածն մոնթերին բաշխեցի, և շատ անգամ շատ մոնթ միմեանցից հաց փողով էին առնում: Ստամպուլցի մին տղայ տունօջ անուանեալ խաշատուր կայր սեղանիցն վարդապետաց առաջին, հացն և կերակուրն փախցնում էր, ու պահում էր՝ մոնթերին փոխ տալով հացն» (էջ 6):

Մաղկարարի կյանքի օրերը համընկել են Մայր Աթոռի ամենածանր օրերին՝ Դավիթ-Դանիելյան վեհերի շրջանին, ինչպես նաև ռուս-պարսկական պատերազմների տարիներին: Տետրակում հանդիպում ենք նաև ժամանակի դասատուների անուններին, որոնք դասավանդել են Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց վարժարանում:

Ղուկաս կաթողիկոսի օրով Էջմիածնի ժառանգավորաց վարժարանի վարժապետն է եղել «կծծի» անվանյալ Մարգար եպիսկոպոսը, ապա «գարի» Ծսայի վարդապետը, որը «Սաղմոսն ետ ինձ բերան անել Գ Գ փառք, յետոյ կանոն կանոն, ու յետոյ Գ կանոնն համար առաւ: Սորա ժամանակին անխելք տիրացու Պետրոս և Մանուկ անուն ոմն պօլսեցի երրորդ խալիֆայ մի կայր...» (էջ 7բ):

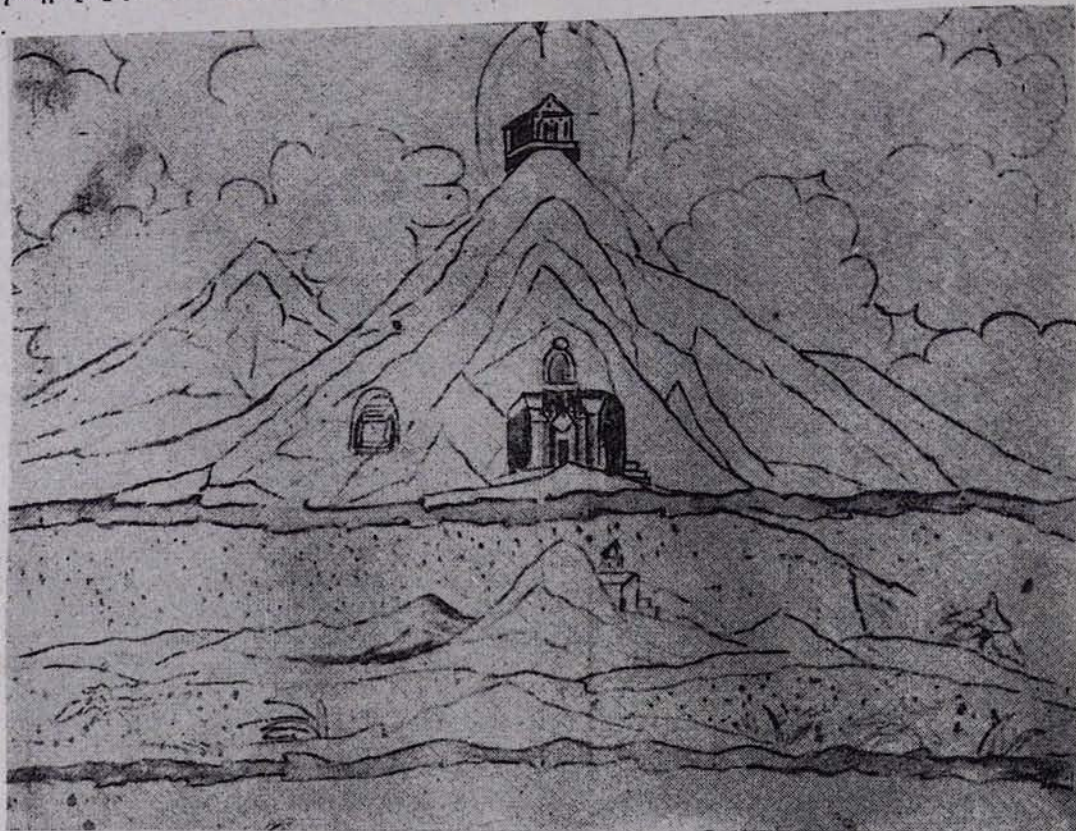
Վերոհիշյալ ուսուցիչներից հետո դպրոցում ուսուցիչ է լինում «ժամասաց Մատթէոս եպիսկոպոսն, որ սորա ժամանակին Դաւիթ սրբազան կաթողիկոսն առաջին բարերարն էր, եհան զիս ի վարժատնէն և ետ աշա-

կերտ հանգուցեալ բարեկամեցող վարպետին իմոյ...» (էջ 8):

Ժառանգավորաց վարժարանից դուրս գալուց հետո, ինչպես տեսանք, Ծաղկարարը գնում է Տ. Հովհանի մոտ սովորելու: Այս մասին նա գրում է. «... Նորին սուրբ հայրութիւնն անխնայօրէն ուսույց զիս, որչափ ամանն իմ տարաւ և որչափ որ ունիմ, ի նմանէ եմ րնկալեալ բազում տառապանօք, խնդրելով ի Տեառնէ զօգնութիւն և պահպա-

պադայ թուղթ ծաղկելոյ, որ և ծաղկեցի...» (էջ 2բ):

Այնուհետև Սահակ Ծաղկարարը իր «Բազմավէպ» տետրի մեջ խոսում է ժամանակի միաբանական կյանքի մասին: Միաբանների կյանքի պայմանները շատ վատ են եղել: Չմոռն միաբանական խուցերի ցրտութիւնը նա նկարագրում է հետևյալ խոսքերով. «Ժամանակն այն, ձմեռն էր սաստիկ ցուրտ, բոխարի ոչ գոյր, զնացեալ

ԱՐԱՐԱՏ ԼԵՌԸ, ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՈՅԱՆ ՏԱՊԱՆԸ
(Մատենադարանի № 6246 ձեռագրից)

նութիւն, որ և գտի՝ զոր սիրեաց անձն իմ օգուտ մեզ և պարծանք Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի և սորին արժանաւոր և ազգընտիր սրբազնասուրբ փեսայիցն և հոգևոր ծնողացն և բարեբար ողորմած տէրանց իմոց սրբազնագունից» (էջ 2):

Դեռևս փոքրուց Սահակ եպիսկոպոսը մեծ սեր է ունեցել ծաղիկների աճեցնելու գործում: Այդ սերը նրան դարձնում է ծաղկարար: Նա Հովհան քահանայի մոտ սովորում է «զծաղիկան, զթռչնագիրն, զերկաթագիրն, զձև բասմայ գիրն, զնօտր գիրն և զգլխագիրն նորա՝ ետ ինձ վարպետն իմ զմին թա-

էի դոնապանի քուրսու տակին նստած էի... ոչ օրինաւոր տեղաշոր, ոչ խալի, ոչ քէշայ, և ոչ կարպետ, ոչ հին և ոչ նորն՝ ոչ ունէի, մին հատ դօշակ կայր 2 տեղ մեծ և փոքր ծակ, և այն ծակ տեղի վրայ էի նստում որ փկօղբն չի տեսնուն որ ինձ՝ իմ արհեստիս կեօրայ ամօթ չի լինի: Իայց սիրէր լուսահոգի Դանիէլ սրբազանն, ինձ նուսաստիս. ի՞նչ տեսակ թուղթ, թէ մեծ թէ փոքր մի՞ն հատ թէ 2 հատ թէ 10 հատ որժամ տանէի ծաղկեալ թուղթն մատուցանէի, շնորհէր ինձ մին հատ Պօլսոյ ոսկի, որ էր գուղն» (էջ 3բ):

Դավիթ Ե Էնագեթցի կաթողիկոսը մեր նկեղեցու պատմության մեջ միշտ բացասական դերով է բնութագրվում, սակայն նա եղել է լուսամիտ անձ, ինչպես նաև էջմիածնի աշակերտների ուսման և կենցաղային լավ պայմանների մասին մտածող հայրապետ, հակառակ դժգոհակ օրերի: Դավիթ կաթողիկոսի մասին, պատմության էջերում, ինչպես նաև արխիվներում կան բազմաթիվ պատմական փաստեր, յուրնք խոսում են հօգուտ նրա դրական դերի:

Դավիթ կաթողիկոսի օրով Զաքարիա վարդապետը սկսում է Մաղկարարին հալածել, սակայն երբ կաթողիկոսը այդ մասին տեղեկանում է, բարեկամ է վարդապետի վրա, իմանալով, որ Մաղկարարը ընդունակ աշակերտ է, և սաստիկով Զաքարիա վարդապետին ասում է. «Տէր Յօհաննիս թարխան եմ արել, տարին 12 թուման փող եմ տալիս, պատիւ և փիլոն եմ տալիս, մեծ մեծ ընծայ եմ խոստացել նորան, որ նա՝ այդ տղային (խոսքը Սահակ Մաղկարարի մասին է—Վ. Վ.) բան ուսուցանէ, և կամենում եմ, որ 12 տղայ ևս լինեն, բան ուսանին. մէջտեղն մին տղայ կայ, դու էլ նորան ծեծում ես ու դուրս ես անում...» (էջ 4):

Մաղկարարի «Բազմավէպ»-ում հիշատակություններ կան նաև Յիգիանովի, ինչպես նաև Դանիել կաթողիկոսի մահը, որի հետ եղել է նրանի բերդում. «Նւ մինչ էպր մեր ի բերդն ի տանն հաճի նաւուզալին, նստէր Դանիէլ սրբազան հանգուցեալ կաթողիկոսն. և մինչ վախճանեցաւ, սկսան կարգ թաղմանն կատարել երեկոյեանն մութը ժամանակին սհաթի 3-ին: Յանկարծ սկսան ղօմպարայ թօփի գիւլայ պարսպի մէջն մերձ դագադին...»: Ապա, նկարագրելով պարսից և ռուսաց ընդհարումը, ավելացնում է. «...ամփոփեցին հարաւային կողմն ի ներքոյ զանգաւատան լուսաւորեալ հոգի Դանիէլ սրբազանին...» (էջ 10բ):

Սահակ Մաղկարարը 1810 թվականի դեկտեմբերի 10-ին ձեռնադրվում է արեղա, իսկ երկու տարի հետո, 1812 թվականի հոկտեմբերի 12-ին, ստանում է վարդապետական աստիճան:

Հայր Ղևոնդ Ալիշանը նույնպես բարձր է գնահատել Մաղկարարի աշխատանքը որդան կարմիր հավաքելու և ներկ պատրաստելու գործում: Նա իր «Այրարատ»-ում, զետեղելով Մաղկարարի նկարը, գրում է նրա մասին. «Յիշխանութեան պարսից ի վերայ երկրիս մերոյ կուտակալք իսկ նրանայ խնամով տային ժողովիլ զորդն ի սահմանս վարչու-

թեան իւրեանց և առաքէին ի վայելս պաճուճաւէր պարսից, ի փոխանակել զնոսաւայժմեան ռուսաց պետութեան, նոյնպէս առնէին և կողմնակալք հայկական նահանգին, յորոց մի յառաջնոցն և ազգային՝ Բեհբուդեանն Բարսեղ՝ յորդորեաց ի գործ գայնու ժամու հոշակեալ Մաղկարար Սահակ Տէր-Գրիգորեան եպիսկոպոս էջմիածնի, գաշակերտ Տեառն Յովհաննու ճարտար գրագրի, որոյ յամի 1833 երթեալ ի կողմանս Խոր Վիրապի ժողովեաց իրրե 50 կշիւ (կիլոգրամ), և առաքեալ առ կովկասեան փոխարքայն վարձս և պատիւ առաքեաց եպիսկոպոսին...»⁶:

Մաղկարարը իսկապես լավագույն մասնագետն է եղել իր ժամանակին որդան կարմիր հավաքելու, ներկ պատրաստելու ասպարեզում և մեծ ծառայություն է մատուցել ռուս կառավարությանը⁷:

Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկի հրատարակած նյութերից հայտնի է դառնում, որ Կովկասի կառավարչապետ Ռոդինի և ժամանակի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս երջանկահիշատակ Հովհաննես Կարբեցու միջև փոխանակվել են գրագրություններ Սահակ Մաղկարարի մասին: Կաթողիկոսը Ռոդինին գրում է, որ «Թէև եպիսկոպոսն ըստ պաշտօնի իւրում յայսմ Աթոռոյս Սրբոյ կարի հարկաւոր է մեզ, առանց որոյ ղժուարութիւն մեծ պատահի ի գործս մեր, բայց այսու ամենայնի գիտելով մեր, թէ հմտութիւն նորա յայսմ մասին տնի զմեծագոյն օգուտ ընծայել տէրութեան...» (էջ 23):

Սահակ եպիսկոպոսն իր մատուցած ծառայությունների համար ռուս կառավարությունից 1834 թվականին նվեր է ստանում ամեափոստյա ականակոտ մատանի, իսկ 1839 թվականի հունիսից կայսրը նրան տարեկան 200 ռուբլի ցմահ թոշակ է նշանակում:

Հովհաննես Ը Կարբեցի կաթողիկոսը ևս գնահատելով Մաղկարարի ծառայությունները, նրան եպիսկոպոս է ձեռնադրում 1832 թվականի մայիսի 15-ին⁸:

Մաղկարար Սահակ եպիսկոպոսը անձամբ զբաղվել է որդան կարմիր ներկ ստանալու գործով և այդ ուղղությամբ կատարել է բազմաթիվ քիմիական փորձեր, որոնց մա-

6 Զ. Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», Վենետիկ, 1890 թ., էջ 484:

7 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Հայաստանում կարմիր որդան ներկի արտադրության պատմությունից», Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագիր» (հասարակական գիտություններ), № 2—3, 1946 թ., էջ 17:

8 Օրմանյան, «Ազգապատում», հատ. Գ, Երևան, 1927 թ., էջ 363:

ՄԱՂԱՐԱՐԻ

(Մատենադարանի № 6246 ձեռագրից)

սին խոսել է 1830 թվականի հունիսին գրած իր նամակում, թե ինչպես պետք է սպանել միջատին և ստանալ ներկ: Պարզվում է, որ նա փորձել է տրղը սպանել սառը և տաք քացախով, քացախով և կրափոշիով, մաքուր կրաքրով, գինիով, ծծմբային դազով: Բայց միայն կալաքարի (պոտաշի) ջրով ու գինիով նրան հաջողվել է բավարար արդյունքների հասնել: Այնուհետև նա ստացել է տարբեր ներկեր: Պոտաշով սպանված որդերից նա պատրաստել է կնքաներկեր և ջրաներկեր: Մաղկարարների համար նա ավելի լավ է համարում գինու միջոցով սպանված որդերից ստացած ներկերը, «որ լավագույն զեղեցիկ և պայծառափայլ երևէր քան զեղեալ յորդանէն մեռուցելոյ ի ջուր կալաքարի»⁹:

⁹ Պրոֆ. Լ. Մելիսեբ-Քեկ, հիշված աշխատությունը, էջ 21:— Տե՛ս նաև Տ. Դազանյանի հոդվածը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1956 թ., № 3, էջ 136:

Մաղկարարի գործով զբաղվողները ցավով են նկատել, որ նրա «Բազմավէպ»-ից պակասում են զգալի թվով թերթեր, որոնք հավանաբար պարունակում էին գործնական հրահանգներ որդան կարմրից ներկ ստանալու մասին:

Այս առթիվ Սահակ Մաղկարարի ազգական էմին Տեր-Գրիգորյանը գրում է. «Էնչպես երևում է, այս բնագրից հանված են շատ երեսներ, մինչև անգամ կարծում են հանված է միջից մի ամբողջ տետրակ մոտ 14—16 թերթից, կամ մի քանի տետրակներ այդքան թերթերից: Այդ ապացուցանվում է նրանով, որ 16-րդ թերթի վերջին երեսը վերջանում է 1815 թվականով, իսկ 17-րդը սկսում է անկապ և 1833 թվականով: Երևում է նաև ձեռագրում եղած երկու տետրերի կարից և թղթերի գույներից. եթե իրոք հանած են այդպիսի տետրեր, պետք է կարծել, որ այդ արված է հորս մահից հետո էջմիածնում միաբանների ձեռքով, կամ երբ ուղարկեցի Վենետիկ Հայր Աթոշանին՝ այնտեղ: Ես ավելի շատ առաջին կարծիքին եմ քան երկրորդը» (վերջին էջը):

Ս. էջմիածնում Մաղկարարից բացի որդան կարմիրով զբաղվել են նաև ուրիշները, նույնիսկ Եփրեմ կաթողիկոսը:

Մաղկարարը մեծ կարևորություն է տվել արհեստներին: «Ասացէք ինէ,— գրում է նա,— թէ ամենայն քրտայս և հզօր տէրութիւնք, որ պայծառ անուճ ոմնին, ուստի և պայծառութիւնք նոցա. ո՛չ ապաքէն արհեստաւորքն են, որ զանազան հնարս գործածեն իւրաքանչիւր քաղաքի գործաւորքն, իւրաքանչիւր տէրանց, ես ըստ իմ տկար կարուաց ոչ խնայեցի աղքատ քաւիին իմոյ և ոչ խնայեմ ինաւ յաղագս զանազան բանիցն ծախուց փորձելոյ և զհնարն գտանելոյ, որ Սրբոյ Աթոռոյս և զահակալի սորին և Սրբազան Սինօդին անունն, եղջիրն բարձր առնեմ, թէ ինձ ոչ լինի կամակից և օգնական, ո՛վ է այն, որ զուր տեղն ախմախանայ՝ իւր քսակին վնաս տայ» (էջ 18բ):

Մաղկարարը նյութեր փնտռելու համար ճանապարհորդել է Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներ: Նա 1822 թվականին գնացել է Եղիսաբեթուպոլիս (այժմ Կիրովաբադ) քաղաքը, այնտեղ գտել է մի քար, որը Առաքել պատմագրի կողմից անվանված է «խամահի», որ նույնն է լեռնաքարի հետ: Դրա հետ միասին նա գտել է սև գույնի քար, որը ինքն անվանել է «հանքային մելան», քանի որ նրանից սև գույնի շատ լավ թանաք է պատրաստելիս եղել: Մի այլ տեղ, երբ նա գտնում է «գահնայ ֆոանկի» կոչված հազվագյուտ և թանկագին քարը, փնտրում և գտնում

է մի գիրք, որտեղից իմանում է այդ քարի հետ վարվելու եղանակն ու նրա ստացումը։ Որդան կարմիրի հավաքման գործը կազմակերպելիս նա մտահոգվում էր գյուղացիների շահերի պահպանմամբ։ Ահա թե ինչ է գրում նա այդ առթիվ. «...Ի հեռաստանէն եկեալ մշակքն՝ զուր անցուցանեն ժամանակն տրտնջալով և լաւ չէ, որ իւրեանց բանիցն և գործիցն յետ են մնում և շատ մեղք է նոցա բերելն, լաւ դայրաթով մարդն մէկ իստիլ չէ կարելի որ ժողովի։ 2, 3 հոգով որ աշխատին, հազիւ կարեն ժողովել մին իստիլ և այն շատ դժուարութեամբ, ըստ որում, որդն այն, մինչ ելանէ ի բունոյ ի ծագման արևուն, մինչև 3 սահաթ մնան յերեսս գետնոյն, և ապա կորնչին, որ մին հատ դեղի համար չեն կարող գտանիլ, որ արեն տաքանայ, ումանց մրջինն, ումանց թռչունն տանին, ումանք ոտնակոխ լինին ի պաճարեղինաց որ անդ տանին արօտ և այսպէս փշանան և կորնչին։ Ասացի, թէ անձրև գայ բնաւ չերկին, քանի որ գետինն թաց է, որոց փորձն բազում անգամ առեալ եմ։

Թէ լսեն ինձ վասն մշակացն նորին, որ ժողովը ժողովրդոց մեծ բազմութեամբ ժողովում են (ասացի) զուր տեղն. չէ օգուտ նորին տէրութեանն, այլ այս է օգուտն, զոր ես վասն նորա տնօրինեցի, և տնօրինեմ։ Այն գիւղն, ուր գտանի որդն, նորա գիւղացւոյն այն ամսոյն ազատութիւն տան թագաւորական հարկէն, և հրամայեն նոցա տունն, որ 10 հոգի աւելի լինեն, նոքա տան 5 կամ 4 իստիլ, այն որ 7 կամ 8 հոգիք լինեն, նոքա տան 4 իստիլ, այսպէս ջամ առնելով, որ ժողովեն, տես քանի քանի օգուտ լինի տէրութեանն և ժողովրդոցն, առաւել նոցա, որք ի հեռաստանէ գան, և ոչ ժողովեն բնաւ, այլ ըստ հարկի պահանջման ասեն նոքա, թէ մեր այսքան, այսքան մշակք տուաք այս ինչ ժամանակի, որ շատ ծանր է և զուր նոցա գայն ի հեռուտէն։

Սոյն դիտմամբ օգուտ համարելով, գրեալ եմ նորին պայծառափայլութեանն և նորին զերազանցութեանն ևս, փոխանակ պատասխանի շնորհակալութեան, ի նոցանէ ոչ ընկալայ մինչ ցարդ» (էջ 18բ)։

1836 թվականին Սահակ եպիսկոպոսը փորձ է անում էջմիածնում հիմնելու թղթի գործարան։ Ինչպես ինքն է նկարագրում իր «Բազմավէպ»-ում, թղթի գործարան հիմնելու միտքը նրա մեջ առաջացնում են էջմիածնի տպարանի կազմատնից զուրա գցվող թղթի ավելցուկները, որոնցով տաքացնում էին բաղնիքի ջուրը։ Ահա նրա նկարագրութիւնը թուղթ ստանալու, նկար տպել տալու և իր նախանձախնդրութիւնը այդ բոլորի նկատմամբ. «...Յամի Տեառն ի քանիսն ապրիլի, միշտ մտախոհ լինէի վասն կոտորակի թղթ-

թոցն, մանաւանդ, որք ի բերանոյ մամլոյ կազմարարին թափէին իբրեւ անպիտան, և առ ոտս կոխտեսալ անցանէին և ոչ ինչ համարէին, հողմատար լինէր, առաջին տպարանին, որ ներսն էր դեռևս տպարանն այնմ ժամանակին, մինչ կամեցայ բերել զնմանէ. լսեցի, թէ համամշին ժողովեալ է զբազմակոտորակ թուղթսն առ ի այրել բաղնիքումն, որ նուազ ջերմասցի ջուրն։ Գնացի բաղնիք պանին մունաթ արարի, և նա ասաց՝ կէսն այրեցի օգուտ չեղև, կէսն էլ տարի տուն բարձի մէջ դնելոյ, այնմ միջոցի որ թափէին, չէր զարթեալ միտք իմ. յիբր պակասեցաւ. սկսայ մտախոհ լինիլ վասն եզրահանութեանն, թէ յոր եղանակաւ կարեմ կազմել, որ պիտանի բան լինի, առի և բերի սակաւ ինչ զնմանէ։

Յաւուր միտմ աշակերտութեանս ժամանակին պատմեալ էր լուսահոգի Տէր Յօհան վարպետն, որ ինքն 12-ամեայ հասակի իւրում յաւուրս բազմաշահ և նորահաշ Տեառն Սիմէօնի Սրբազան Կաթողիկոսին յերևանցելոյ, որոյ յաւուրս ծաղկեցաւ Սուրբ Աթոռ մայրս մեր Սուրբ էջմիածին. վասն թղթահանութեան և տպարանին, որ իբրեւ զճրագ լոյս տայ զաշխատանս նորա եղեալ ի վերայ աշտանակի, որոյ հոգին Տէր լուսաւորեսցէ յարքայութիւնն իւրում դասելով ընդ երանելի հայրապետսն» (էջ 20բ)։

Ծաղկարարը նկարագրում է նաև իր թուղթ ստանալու առաջին փորձը. «Ձկնի այսր, ի լուսանայ առաւօտուն, զկոտորակսն թղթոց եղի ի մէջ ջրոյ թրջոց, և հանեալ եղի ի մէջ հաւանկի և սանդիտորամբ այնքան ծեծեցի, որ եղև իբրեւ զմածուցիկ իմն, և հանեալ եղի մաքուր աման, և լցի նորա վերայ ջուր, խռնեալ եղև կաթնանման, ուշիկ ուշիկ հանեալ եղի ի վերայ կտոր մի մահուդի, ի վերայ տախտակի եղեալ, տարածեցի ձեռքս, դարձեալ մահուդ և հարթ հաւասար տախտակ և քար ծանր եղի ի վերայ նորա մինչև քամեցաւ լաւապէս ջուրն և հանեալ շորացուցի, կոկեցի, գրեցի, և տեսի, որ ընդունի զգիրն և ոչ ծծեաց, ուրախացայ, դարձեալ ուրախացայ և արարի 3 հատ մեծն կէս թապալացի չափ, մինչ աւարտեցի, խնդիր արարի տպարանի վերատեսուչի «Ա» խաչապսակ նիսեայ անուանեալ Յովհաննէս վարդապետին, առ ի տպել զպատկերն Սուրբ էջմիածնի, որ եղ առ գործարանն և տպեցաւ 3 հատ պատկեր Սուրբ էջմիածնի ըստ փափաքանացս։ Եւ ուրախացեալ փառս ետու Աստուծոյ մերոյ, որ առատապէս տայցէ Հոգին Սուրբ Աստուծոյ, որ գիտօղն է ամենայն գաղտնեաց և տայ պարգևս առատօրէն խնդրողին։

Ասացի, թէ ի կոտորակէ թղթոցն, որք ելանէին ի բերանոյ մամլոցն կազմարարի, յօ-

րինեցի, տպեցի, և խնդիր մի վասն այսր, և վասն զանազան գործոց ի վերայ սոյն թղթոյ գրեցի առ նորին Սուրբ Օծութիւնն յաղագս ծանօթութիւն տալոյ» (էջ 20ր)։

Մենք տվեցինք համառոտ տեղեկութիւններ Սահակ եպիսկոպոս Մաղկարարի մասին։ Նա եղել է գործունյա, ցանկացել է էջմիածնում կատարել ուրիշ գործեր ևս, սակայն որոշ հանգամանքներ արգելք են հանդիսացել։

Մաղկարար Սահակ եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը իր կյանքի վերջին շրջանում, հաշմանդամ, փոխադրվում է իր հոր տունը՝ նրեան, որտեղ և մահանում է 1858 թվականին։

Մեզ, Ս. էջմիածնի միաբաններին, այժմ, երբ ամեն հոգատարութիւն վայելում ենք մեր Վհեափառ Հայրապետից և ունենք նպաստավոր պայմաններ, մնում է, որ Ս. էջմիածնի միաբանութեան դարավոր և գեղեցիկ գործն ու ավանդութիւնները շարունակենք արդյունավորութեամբ և պատվով։

Պահենք մեր սրտերում Մայր Աթոռի լավագույն և նվիրված միաբանների՝ աթոռանւբեր և եկեղեցաշէն սուրբ գործն ու ավանդութիւնները, զբաղվենք գրով ու գրակալութեամբ ու շենացնենք Մայր Աթոռ Ս. էջմիածինը մեր աղոթքներով ու աշխատանքով։

«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»։

